

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Aaron Michael Butts & Simcha Gross (red.), *Jews and Syriac Christians: Intersections across the First Millennium*. Texts and Studies in Ancient Judaism 180. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020. ISBN: 9783161591341.

Denna samlingsvolym består av 16 artiklar som behandlar olika former av kontakt mellan judar och syriska kristna under de första tusen åren av vår tideräkning. Ordet "intersections" i titeln syftar både på dessa olika former av kontakt och på skärningspunkter mellan det vetenskapliga studiet av syriska kristna texter å ena sidan och judiska rabbiniska å den andra.

En grupp artiklar visar hur syriska kristna texter kan användas för att belysa rabbiniska texter från den babyloniska Talmud medan en annan grupp ger exempel på hur texter från den babyloniska Talmud kan hjälpa oss att förstå syriska kristna texter. Några artiklar behandlar polemik och diskuterar huruvida antijudiska texter och temata i den syriska litteraturen speglar verkliga debatter med riktiga judar eller om de snarare skall förstås som litterära konstruktioner riktade mot "heretiska" kristna. Ofta finner författarna exempel på bådadera.

En artikel utgörs av en kritisk granskning av hypotesen att den syriska kristendomen uppstod till följd av att judar konverterade till kristendomen *en masse*. Författaren menar att denna idé saknar stöd i källorna och att föreställningen om ett gemensamt ursprung för alla former av syrisk kristendom har gjort att forskare inte alltid har sett mångfalden inom den syriska kristenheten. Han framhåller vidare att traditioner som syrisk kristendom delar med judendomen inte nödvändigtvis måste förklaras av ett gemensamt ursprung utan också kan vara ett resultat av senare interaktion mellan kristna och judar.

Volymen rekommenderas varmt till alla som har ett intresse för den babyloniska Talmud och/eller för syrisk kristendom och interaktion mellan judar och kristna i det sassanidiska riket.

Karin Hedner Zetterholm
Lunds universitet

Hans Engdahl, *African Church Fathers – Ancient and Modern: A Reading of Origen and John S. Mbiti*, University of Western Cape Press, 2020. 504 s. ISBN: 9781928480884.

I sin omfattande teologiska djupdykning ger sig Hans Engdahl, professor emeritus vid Western Cape University, på en vansklig uppgift: att jämföra några centrala teologiska temata hos den fornkyrkliga alexandriniske teologen Origenes (c:a 185–254) och en av den moderna afrikanska teologins främsta pionjärer, kenyanen John Mbiti (1931–2019). Som titeln antyder för Engdahl dem samman utifrån att båda var inte bara teologer födda i Afrika utan också afrikanska kyrkofäder. Ambitionen att på detta sätt peka på att kristen tro och dagens kyrkor inte bara lever av ett europeiskt arv är tydlig. Det handlar om att lyfta fram Afrika som både en tidigkristen och en samtida kreativ teologisk miljö.

Det första som slår en är att det på intet sätt handlar om Origenes betydelse för Mbiti eller ens frågor om hur Mbiti förhåller sig till arvet från Origenes. Utgångspunkt är tvärtom en närläsning av Mbitis författarskap där Engdahl särskilt uppehåller sig vid hans tankar om en afrikansk livssyn eller filosofi, särskilt hans kosmologi och tes om ett specifikt afrikanskt tidsbegrepp, och hans teologi, särskilt hans ekklesiologi och eskatologi. Med denna utgångspunkt läser han Origenes (i översättning och sekundärlitteratur) och jämför sedan de båda med varandra.

Intressant nog finner Engdahl en hel del gemensamt. Utöver deras tydliga förankring i sin samtids och sin kontexts grundläggande livssyn, Mbiti i en föreställd afrikansk filosofi (med afrikansk menas här subsaharisk) och Origenes i fr.a. det platonska arvet, gäller det främst förståelsen av tiden, evigheten och uppståndelsen, men även betoningen av bibelns direkta tilltal och den personliga avgörelsen som grundläggande för kyrkan. Mbitis tankar om en afrikansk förstelse av tiden har

spännande paralleller i John Behrs tolkning av Origenes tidsuppfattning, och enligt Engdahl finns det klara paralleller till Origenes tankar om *apokatastasis* hos Mbiti.

Även om *African Church Fathers* inte tillför något nytt om Origenes, vilket inte heller är avsikten, är den av intresse inte bara för systematiska teologer utan även för patristiker. Tydligt visar Engdahl hur Origenes arbete med centrala teologiska frågeställningar hjälper till att kasta ljus över samtida teologer även från delar av världen som inte är rotade i det grekisk-romerska arvet. Hans studie är ett utmärkt exempel på hur nutida afrikanska teologer kan finna beröringspunkter mellan den tidiga kyrkans arbete med att i en grekisk kontext forma en teologi och sitt eget sökande efter en teologi grundad i sin egen samtids syn på världen och människan.

Självfallet kan man undra om det faktum att Origenes kom från Alexandria, och därmed från Afrika, spelar någon roll. Men för de kristna på den afrikanska kontinenten, fr.a. söder om Sahara, som lever i kolonialismens och missionens långa skugga, och ofta uppfattas som helt beroende av Europa, är det nog inte utan betydelse. Om boken kan bidra till att lyfta fram inte bara John Mbiti utan vår samtids afrikanska teologer med hjälp av Origenes är den värd all uppmärksamhet.

Samuel Rubenson
Lunds universitet

Andrew Mellas, *Liturgy and the Emotions in Byzantium: Compunction and Hymnody*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Xii + 206 s. ISBN: 9781108487597.

Mellas' bog er en bearbejdning af hans ph.d.-afhandling, som han forsvarede i 2018 ved University of Sydney, Australien. Han er dermed en del af den nye generation af byzantinister med særligt fokus på homiletik og hymnografi, noget som har kendetegnet den australske byzantinistik med navne som bl.a. Wendy Mayer, Pauline Allen, Roger Scott og af den nye generation Romanos-forskeren Sarah Gador-Whyte.

Bogen er delt i fem kapitler og en kort konklusion. Derefter følger et lille glossar med liturgiske begreber, litteraturliste og indeks. Forsiden prydes af den berømte Christos Pantokrator-ikon fra Skt. Katharina-klostret på Sinai-halvøen. Bogen er stramt komponeret i de fem kapitler,

der i alt når op på 172 sider, og det vidner muligvis om beskæringer i stof i forhold til hans afhandling, selvom jeg ikke har set selve afhandlingen.

Hovedformålet med bogen er at beskrive og analysere følelserne "anger" (eng. compunction, gr. *κατάνυξις*) og "omvendelse" (eng. repentance, gr. *μετάνοια*) som de fremtræder i forskellige typer af liturgiske hymner. Når disse hymner fremføres, bliver det muligt for den syngende at internalisere og kropsliggøre disse følelser ved at gøre ordene i hymnerne til sine egne. Ofte optræder der i hymnerne forskellige bibelske personer som gammeltestamentlige profeter, den fortabte søn eller den syndige kvinde, der salver Jesus' hoved, og de bliver ifølge Mellas eksempler til efterligning for den syngende menighed.

Først skaber Mellas et overblik over forståelsen af anger i patristisk litteratur, i Salmernes Bog og i Byzans, herunder også hymnerne og musikkens rolle. I det efterfølgende kapitel går han nærmere ind på liturgien i Byzans, og hvordan et kirkerum som Hagia Sofias i Konstantinopel kunne være med til at forme sansning og følelse. Han inddrager også her de liturgiske kommentarer af Ps.-Dionysius Areopagitten (5.–6. årh.), Maximos Confessor (7. årh.), Germanos af Konstantinopel (8. årh.) og Nikolas Kabasilas (14. årh.). Derefter lancerer han begrebet "affective mysticism", som blev brugt af Herbert Moller om den vestlige spiritualitet i højmiddelalderen. Mellas mener dog, at begrebet skal nuanceres i forhold til den byzantinske kontekst: "The affective mysticism of Byzantine hymns represented the potential for human feelings to become liturgical emotions in the mystagogy of the liturgy" (s. 62). Menneskets følelser og begær bliver med andre ord forvandlet i liturgien og kan føre til anger og omvendelse. Kapitlet slutter med en oversigt over fastetiden og ugen op til påskes temaer og tekster, som de er ordnet i samlingen Triodion, der blev udarbejdet af munkene ved Stoudios-klostret i Konstantinopel fra 9. årh. og frem. Netop denne periode, som Triodion dækker, er ifølge Mellas fokuseret på anger og omvendelse, og den bliver derfor "framework" for bogens fokus.

De følgende tre kapitler er hver dedikeret til en hymnedigter, der også bliver repræsentanter tre århundreder og for tre byzantinske hymnegenrer: Romanos Melodos fra 6. årh. og kontakiet; Andreas af Kreta fra 7. årh. og kanonen; og endelig nonnen Kassia fra 9. årh. og sticheronet. Det er fungerer rigtigt godt med denne inddeling, der både er kronologisk fremadskridende og dedikeret til hver genre.

De tre kapitler om hymnedigterne følger samme struktur: først en introduktion til digteren og den genre, hen skrev inden for. Dernæst et afsnit om de manuskripter, hymnerne optræder i. Det er mindre vigtigt i forhold til Romanos' kontakier, hvor der eksisterer flere videnskabelige udgaver af de hymner, der anses for at være autentiske, hvorimod det viser sig vigtigt i forhold til Andreas af Kreta og Kassia. Her vælger Mellas at følge de ældste udgaver af Triodion, men forholder også ordlyden i disse tidlige vidnesbyrd til senere trykte udgaver af bogen. Efter dette afsnit om manuskripter sætter Mellas hymnerne ind i deres liturgiske kontekst med spørgsmålene om, hvor og hvornår de blev fremført. Kontakiet blev i begyndelsen sunget ved nattevigilier inden de store fester, kanonen ved orthros (morgenofficiet), og sticheronet både ved orthros og esperinos (aftengudstjeneste). Så følger en analyse af en eller flere hymner. Mellas analyserer hos Romanos især de hymner, der (måske først senere) er knyttet til fastetiden og påsken, mens han hos Andreas af Kreta holder sig til den meget lange "store kanon" på ikke færre end 250 strofer og hos Kassia til hendes berømte hymne om den syndige kvinde. Endelig kigger han på hymnernes musikalske udformning med det forbehold, at melodierne er langt yngre end teksterne. I stedet kigger han på, hvilke modi hymnerne står i, og hvordan disse modi blev opfattet i Byzans, og på om de oprindeligt har været sunget syllabisk (en tone per stavelse) eller mere melismatisk (flere toner per stavelse). Hvor han antager det første er tilfældet med kontakiet og kanonen, at de pga. deres længde må have været sunget syllabisk, så henviser han til en af de højmiddelalderlige melodier til sticheronet om den syndige kvinde som eksempel på en mere melismatisk udformning. Teksten er nemlig meget kort, kun én strofe, og tillader derfor, at sangerne kan dvæle mere ved de enkelte ord.

Mellas gennemfører sit projekt på en meget fin måde og får vist forskellige tilgange til anger i dens byzantinsk-liturgiske udformning. Generelt er bogen velstruktureret og især de tre analysekapitler er velargumenterede. Dog kunne jeg savne, at han gav mere plads til analyserne af Romanos' og Andreas af Kretas hymner, frem for den relativt megen plads han bruger på at redegøre for manuskripter. Den klart mest grundige og inspirerende analyse er hans gennemgang af Kassias hymne, fordi han her kan komme i dybden med hele teksten.

Der er dog også en del problematiske aspekter ved bogen: først og fremmest dens ambivalente forhold til (moderne) teori. På den ene side vil han forstå byzantinerne på deres egne præmisser og ikke ud fra en

“second-order discourse” (s. 24) – jeg ville nu mene, at han netop bruger en second-order discourse/emic niveau, der tager udgangspunkt i en bestemt kultur, in casu den byzantinskes kulturs selvforståelse, men ikke vil benytte en third-order discourse/etic niveau, der taler på et abstrakt, generelt og teoretisk niveau; om disse begreber se f.eks. A. Klostergaards artikel i *Patristica Nordica IX*, s. 29–30 – på den anden side benytter han sig netop af begreber med en lang og vigtig forskningshistorie og teoretisk fundering såsom Bourdieus “habitus”, Austins talehandlingsteori, performance og sågar dekonstruktion (f.eks. “hymnody was a controlled dream that deconstructed the binaries of rational and irrational, inner and outer, sensory and intelligible”, s. 139). Verbet “at dekonstruere/to deconstruct” er selvfølgelig for længst gledet ind i hverdagssproget, men i en forskningssammenhæng har det en særlig betydning og indebyrd. Han ønsker med habitus og performance at forstå disse begreber som byzantinerne forstod dem og hævder endda, at byzantinerne havde et begreb for habitus i det aristoteliske ἕξις, som bl.a. Maximos Confessor benytter (s. 31–32). Det er meget muligt, at habitus rent etymologisk stammer fra dette græske ord, men det vil i enhver akademisk fremstilling i dag blive læst bourdieu’sk. Det er Mellas klar over (s. 31 n. 1), hvorfor han redegør for forskellen uden at fremstille Bourdieus forståelse, men kun gennem forskeren Monique Scheers brug af begrebet. Det er teoretisk og metodisk som at pynte sig med lånte fjer.

Det samme er tilfældet med “performance”, som Mellas flere steder gør opmærksom ikke skal forstås teatralisk i den byzantinske sammenhæng, hvad også Andrew Walker White har hævdet for nylig (i *Performing Orthodox Ritual in Byzantium*, Cambridge University Press 2015, s. 72). Alligevel vrirler det overalt med ord som “drama”, “dramatic dialogue”, “actors” og “spectators” i Mellas’ bog. Man kan overveje, om det er hensigtsmæssigt, hvis ikke man vil have, at læseren skal tolke begreberne teatralisk. I en vis forstand gør Mellas sig skyldig i at benytte signifikanter fra moderne teori, som bliver givet antik-byzantinske signifikationer. Man kan med god ret hævde, at det i megen forskning skygger for forståelsen af den fortidige verdens anderledeshed, hvis man projicerer moderne teoretiske begreber og forståelser hen på den. Men den omvendte metode, hvor begrebernes betydning bliver vekslet med en fortidig forståelse af dem, er for mig at se ligeså problematisk, især hvis man ikke grundigt drøfter de teoretiske forskelle.

Dette første problem hænger snævert sammen med det andet: bogen tager sig flere steder ud som en ortodoks apologi. Mellas situerer sin bog inden for moderne religionshistorisk forskning og støtter sig ofte på Derek Kruegers arbejde med meget lignende temaer i hans *Liturgical Subjects*, til en sådan grad at Mellas synes blot at have uddybet nogle pointer hos Krueger; samtidig trækker han på megen ortodoks (systematisk) teologisk litteratur og hiver under behandlingen af en historisk periode ofte lignende synspunkter ind fra enten tidligere kirkefædre eller senere perioders hymner eller liturgiske kommentarer. Det sker indimellem uformidlet og giver let det indtryk, at den byzantinske (senere ortodokse) liturgiske tænkning og tradition var den samme fra de kappadokiske fædre, ja helt tilbage til Ny Testamente, Ignatios og Clemens frem til Konstantinopels fald i 1453. Det står mig stadig uklart efter endt læsning, om bogen er en kritisk videnskabelig fremstilling af den byzantinske, liturgiske forståelse af anger og omvendelse, eller om den er en ortodoks plaidoyer for et bestemt gudstjenestesyn, som lægger ganske megen vægt på den aktivt deltagende menighed. Det ville nemlig have klædt fremstillingen med et mere kritisk blik på traditionen. Den er ikke kun en skattekiste af teologiske sandheder, der er også ganske megen ideologi og kamp om sandhed på spil hos fædrene, især i prædikener og teologiske traktater, men så sandelig også i hymner. Det har Krueger blik for, og det ville have styrket bogens argumentation, hvis også Mellas havde benyttet denne del af Kruegers forskning.

Trods disse kritiske indvendinger, er der meget vigtigt stof at hente i bogen, som på nær visse dunkle formuleringer er velskrevet, om end ganske komprimeret. Nogle gange besværer det f.eks. læsningen, at Mellas er så grundig med henvisninger til den patristiske tradition og forekomster af særlige ord eller vers og strofer i manuskripter. Omvendt giver det en Romanos- og hymnografi-forsker som undertegnede meget solidt kildearbejde at anvende. Det glæder mig især, at Mellas hos alle hymnedigtere og liturgiske kommentatorer overbevisende finder det centralt, at intentionen med hymnerne i den byzantinske tradition (det gælder dog også den vestlige) er at skabe en sammensmeltning mellem den bibelhistoriske fortid, den liturgiske nutid og den eskatologiske, eukaristiske fremtid. Det er det, der inden for moderne narratologi kaldes metalepsis, som jeg har redegjort for i en artikel i nærværende tidsskrift (33, 2018, s. 61–82) og i min afhandling. Mellas bidrager med sin bog til en yderligere styrkelse af den teori, som er et skridt på vejen mod at

formulere en gentænkning af den byzantinske æstetik. Det skal han have stor ros for!

Uffe Holmsgaard Eriksen
Syddansk Universitet

Jakob av Serugh, *Kristus outgrundlighet och jungfrufödelse samt mot dyofysiterna*, övers. och inl. av Charbel Rizk. Skellefteå: Artos & Norma, 2020. 90 s. ISBN: 9789177771227.

Bland alla översättningar av kyrkofäder till svenska som har kommit ut de senaste decennierna är det bara ett fåtal som inte kommer från grekiskan eller latinet. Vid sidan av Sten Hidals översättningar av Efraim Syriern (*Hymnerna om paradiset* och *Hymnerna om tron*) finns det exempelvis inte många översättningar från syriskan, trots att språket spelade en stor roll i den tidiga kristenheten, och dessutom idag spelar en viktig roll i studiet av senantiken, där syriska texter blir brobyggare mellan judiska, kristna och muslimska källor. Det är därför glädjande att Jakob av Serugh (ibland Sarug), även kallad den "heliga Andens flöjt" eller "den heliga kyrkans harpa" inom den syrisk-ortodoxa traditionen, nu har översatts.

Som översättaren Charbel Rizk skriver i förordet motsvaras den bevarade mängden av Jakobs homilier bara av Johannes Chrysostomos och Augustinus predikosamlingar, men Jakob har i jämförelse rönt väldigt liten uppmärksamhet. Jakob var inte bara en produktiv person utan också en viktig teolog och författare. Det är alltså bara ett litet smakprov som läsaren får i denna tunna bok på knappt 100 sidor, som innehåller 246 strofer eller sentenser (på syriska, s.k. *memre*), som på olika sätt kretsar kring samma mysterium: Kristi människoblivande.

Som titeln anger finns det en polemisk underton i skriften. Den riktar sig "mot dyofysiterna", dvs mot dem som stämmer in i tvånatursläran från konciliet i Chalcedon 451, som fortfarande är gemensam för de flesta kristna, men som inte delas av de orientaliska ortodoxa kyrkorna. Samtidigt kan man nog säga att boken likaväl vänder sig "till dyofysiterna" som mot dem, för den som öppnar boken slås inte av dess polemiska innehåll, utan snarare av en djuplodande reflektion över inkarnationen. Personligen skulle jag därför ha önskat att den nuvarande, lite

krångliga titeln, som dessutom inte är ursprunglig, hade kortats ner till det mer slagkraftiga "Kristi outgrundlighet och jungfrufödelse".

Skriften innehåller en serie korta meditationer på olika kristologiska teman, som jungfrufödelsen. Retoriskt vänder och vrider Jakob skickligt på perspektivet, genom att tolka bibeltexter fyndigt, genom att ställa frågor till läsaren, eller låta Tron komma till tals som subjekt, så att texten hela tiden utvecklar sig även om ämnet är detsamma. Hållningen, understryker han, kan bara vara förundran: "En jungfru födde. Låt förundran slå alla vältaliga för talet om henne kan inte föras utan förundran." (36) Instinktivt vänder sig Jakob mot försöken att definiera Kristus, och på så sätt dela upp honom, genom att försöka förklara hur gudomligt och mänskligt går samman i hans person (inte minst som två naturer, förstås). Det han erbjuder istället är mättade meningar som försöker hålla fast vid en grundläggande paradox, som innebär att människan frälses genom ett kontraintuitivt gudomligt ingripande: "Om han hade låtit det som tillhör Adam vara Adams utan att ta hans ställe då skulle Adam ha förblivit i sitt stoft, omfamnat sin jord och ruttnat i Sheol." (209)

Trots det koncentrerade språket flyter översättningen lätt, även om det finns några skönhetsmissar (se 2 och 4) och några gånger när lätt arkaiska eller tekniska uttryck används (jfr "förirra", "besläkta", "hypostas", "epifania"). Förordet är kortfattat och innehållsrikt, men nämner inte varifrån den syriska texten för översättningen är tagen. Sammantaget kan vi vara mycket glada för den här boken, och bara hoppas att den är början på en ny översättningsgärning, denna gång från syriskan till svenskan, som leder till att fler skrifter av Jakob och de andra syriska fäderna blir tillgängliga.

Andreas Westergren
Lunds universitet